GRIP

OP INGREPEN

RAAD VOOR DIERENAANGELEGENHEDEN

Aanbiedingsbrief

Excellentie,

Ingrepen bij dieren - modificaties aan dieren door middel van een lichamelijke, vaak chirurgische ingreep - staan volop in de belangstelling: de onderhandelingen over het uitfaseren van snavelbehandelen bij pluimvee zijn vergevorderd, u heeft het leewieken van vogels recentelijk verboden en de Nederlandse retailers hebben onlangs besloten alleen nog maar vlees van ongecastreerde varkens te verkopen.

Waarom levert het verbieden van ingrepen zoveel debat op?
Ten eerste omdat in de Nederlandse dierhouderij de ingrepen vaak integraal onderdeel zijn van het houderijsysteem. Een maatschappelijk protest tegen een ingreep is dan ook vaak impliciet een protest tegen het houderijsysteem waarin die ingreep plaatsvindt. Het verbieden van een ingreep veroorzaakt verschuivingen in het hele systeem, die in eerste instantie ten koste van andere factoren zoals efficiëntie en winstgevendheid kunnen gaan. Als er geen aanvaardbare aanpassingen mogelijk zijn kan het verbieden van een ingreep ook het einde van een houderijsysteem of van het houden van bepaalde diersoorten betekenen.

Ten tweede is het vaak niet eenvoudig te bepalen waar en waarom we grenzen moeten trekken. De mens houdt dieren om in zijn eigen behoeften te voorzien. De mens heeft de door hem gehouden dieren aan zijn behoeften aangepast door fokkerij, houderijomstandigheden en ingrepen. Hoe ver mag de mens daar in gaan? Waar ligt de grens?

Enkele maanden geleden vroeg u de Raad voor Dierenaangelegenheden om een zienswijze over lichamelijke ingrepen bij dieren op te stellen. In deze zienswijze leveren wij u een *Afwegingsinstrument voor Ingrepen* op. Dit afwegingsinstrument is een stappenplan waarmee u op transparante en consistente wijze uw afwegingen ten aanzien van het wel of niet toelaten van ingrepen kunt maken en presenteren. Het *Afwegingsinstrument voor Ingrepen* bouwt voort op de RDA-zienswijzen Agenda voor het Dierbeleid (2010) en Zorgplicht Natuurlijk Gewogen (2012) en is door middel van een aantal praktische vragen gebruiksklaar gemaakt.

Het afwegingsinstrument is toepasbaar op alle ingrepen, inclusief lichamelijke. De toepassing op andere dan lichamelijke ingrepen – zoals het veranderen van dieren door middel van fok en door middel van genetische modificatie, evenals het beïnvloeden van dieren door middel van huisvestingsomstandigheden (o.a. licht-donkerregimes) en door middel van medicatie – is stof voor een volgende zienswijze. De Raad zou in zo'n vervolgzienswijze ook willen ingaan op de consequenties van het verbieden van de ingrepen en de wijze waarop de ingrepen zouden moeten worden uitgefaseerd.

Prof. dr. Frauke Ohl,
voorzitter Raad voor Dierenaangelegenheden

Inhoud

Leeswijzer

Hoofdstuk 1 is de samenvatting, waarin vraagstelling, afwegingsinstrument voor ingrepen en enkele kritische kanttekeningen bij elkaar gebracht zijn. In hoofdstuk 2 vindt u de adviesvraag van de staatsecretaris van Economische Zaken en de inkadering van de zienswijze. In hoofdstuk 3 worden de voor deze zienswijze belangrijkste begrippen en hun onderlinge samenhang geduid. In Hoofdstuk 4 wordt vervolgens het afwegingsinstrument voor ingrepen gepresenteerd en toegelicht. Hoofdstuk 5 is de epiloog, waarin enkele belangrijke kanttekeningen bij het besluiten over de aanvaardbaarheid van ingrepen worden gemaakt. De door de staatssecretaris gevraagde casussen vindt u in bijlage I. Een bloemlezing van doeleinden waarvoor ingrepen vandaag de dag gebruikt worden vindt u in bijlage II.

1. Samenvatting

Bij wet is bepaald dat het verrichten van lichamelijke ingrepen[1] bij dieren in beginsel verboden is, tenzij er sprake is van diergeneeskundige indicatie of tenzij de ingreep is aangewezen op grond van artikel 2.8 van de Wet dieren. In de praktijk is het aantal ingrepen dat routinematig en op basis van deze regelingen wordt uitgevoerd aanzienlijk. Zo worden katers vrijwel allemaal gecastreerd, wordt het merendeel van de hengsten gecastreerd, terwijl in de varkenshouderij het castreren van beerbiggen wordt uitgefaseerd. Waarom wordt een ingreep in de ene context wel routinematig uitgevoerd – en wordt er zelfs op aangedrongen - en wordt in de andere context gestreefd naar het uitfaseren van die ingreep? Maar ook: waarom zou binnen dezelfde diersoort in dezelfde context de ene ingreep (bijvoorbeeld castratie van hengsten) wel aanvaardbaar zijn en de andere (bijvoorbeeld staartcouperen bij paarden) niet?

Staatssecretaris Dijksma van Economische Zaken heeft de Raad voor Dierenaangelegenheden op 5 maart 2013 gevraagd om een afwegingsinstrument voor de toelaatbaarheid van ingrepen bij dieren op te stellen en uiterlijk 1 juni 2013 aan haar op te leveren. In verband met dit korte tijdsbestek heeft de Raad ervoor gekozen om nu een afwegingsinstrument op te leveren en de essentiële bijkomende vragen – over de consequenties van het uitsluiten van bepaalde ingrepen voor het houden van bepaalde diersoorten of voor bepaalde houderijsystemen en over het traject van het uitfaseren van een bepaalde ingreep – in een vervolgzienswijze te behandelen.

Het afwegingsinstrument voor ingrepen is gebaseerd op het interventieschema dat de Raad formuleerde in zijn zienswijze *Zorgplicht Natuurlijk Gewogen*. Het doel van dat interventieschema was onder andere om de juridische term ‘onnodig lijden’ nauwkeuriger te duiden en operationeel te maken door deze te preciseren naar de begrippen ‘onvermijdbaar lijden’, ‘noodzakelijk lijden’ en ‘aanvaardbaar lijden’. Op basis van die differentiatie en de onderliggende denklijn kan geduid worden wanneer een welzijnsaantasting aanvaardbaar is. Ten behoeve van het afwegingsinstrument voor ingrepen is dit interventieschema doorontwikkeld, om te kunnen duiden wanneer menselijk handelen in de vorm van een lichamelijke ingreep aan het dier aanvaardbaar is.

Het afwegingsinstrument voor ingrepen bij dieren is een stappenplan dat uitgaat van het voornemen om een bepaalde ingreep bij een bepaalde diersoort in een bepaalde context toe te passen. In dit stappenplan worden de verschillende afwegings- en beslismomenten die nodig zijn om een ingreep op zijn aanvaardbaarheid te beoordelen op een logische wijze gepresenteerd. Daardoor kan het afwegingsproces op een transparante en consistente wijze worden doorlopen. De eerste drie stappen in het afwegingsmodel resulteren in feitelijke conclusies. In de finale stap vindt het afwegen van belangen en waarden plaats. Hierbij wordt gebruik

[1] De vigerende juridische definitie van een lichamelijke ingreep is: ”Ingreep bij een dier, waarbij de natuurlijke samenhang van levende weefsels wordt verbroken, met inbegrip van het afnemen van bloed en het geven van injecties en met uitzondering van het doden van het dier.”

gemaakt van het afwegingsmodel dat de Raad formuleerde in zijn zienswijze *Agenda voor het Dierbeleid*. In deze zienswijze heeft de Raad een aantal vragen geformuleerd om deze finale afweging verder te operationaliseren. Die finale afweging onderbouwt de beslissing om een specifiek omschreven ingreep bij een bepaalde diersoort in een bepaalde context wel of niet toe te laten.

Het ***Afwegingsinstrument voor Ingrepen*** bestaat uit de volgende vier stappen:

Stap 1)
Wordt het welzijn en/of de integriteit van het dier door de handeling blijvend aangetast?

- Nee = Voorgenomen handeling is geen *Ingreep*
- Ja = Naar Stap 2

Stap 2)
Is de ingreep noodzakelijk vanwege diergerichte doelstellingen?

- Ja = Ingreep uitvoeren + onderzoeken of de onderliggende oorzaak maatschappelijk aanvaardbaar is.
- Nee = naar Stap 3

In dit licht bezien is bij de routinematige keizersnede bij dikbilrund en buldog niet de keizersnede zelf de ingreep die beoordeeld moet worden op aanvaardbaarheid, maar de fok die de keizersnede noodzakelijk maakt. De keizersnede an sich is immers een noodzakelijke ingreep op het moment dat het kalf/de pup niet op de natuurlijke manier geboren kan worden.

Het besluit dat een ingreep omwille van diergerichte doelstellingen noodzakelijk is, impliceert niet dat de onderliggende oorzaak voor die de ingreep (fok, houderijsysteem, etc.) aanvaardbaar is.

Stap 3)
Is de ingreep noodzakelijk om bepaalde mensgerichte doelstellingen te realiseren[2]?

- Nee = Ingreep niet uitvoeren + alternatieven verkennen[3]
- Ja = Noodzakelijke[4] welzijnsaantasting en/of noodzakelijke integriteitaantasting; en naar Stap 4

Stap 4)
In geval van noodzakelijke[4] welzijns- en/of integriteitaantasting vindt vervolgens de (ethische) afweging plaats of de ingreep en de resulterende welzijnsaantasting c.q. de resulterende integriteitaantasting wel of niet maatschappelijk aanvaardbaar zijn. Deze afwegingen worden gemaakt volgens het *Afwegingsmodel voor Dierbeleid*.

- Nee: Ingreep mag niet uitgevoerd worden: alternatieven verkennen
- Ja: Ingreep mag uitgevoerd worden

[2] Bijvoorbeeld: economie, gezelschap, vermaak, maar ook ecologie.
[3] Voor elk van de alternatieven moet het afwegingsinstrument afzonderlijk doorlopen worden.
[4] Noodzakelijk = noodzakelijk vanuit het oogpunt van de houder/beheerder

De centrale vraag in de finale afweging is dus:
“Weegt de uit de ingreep resulterende welzijns- en/of integriteitschade op tegen de schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie, wanneer deze ingreep achterwege gelaten zou worden?”

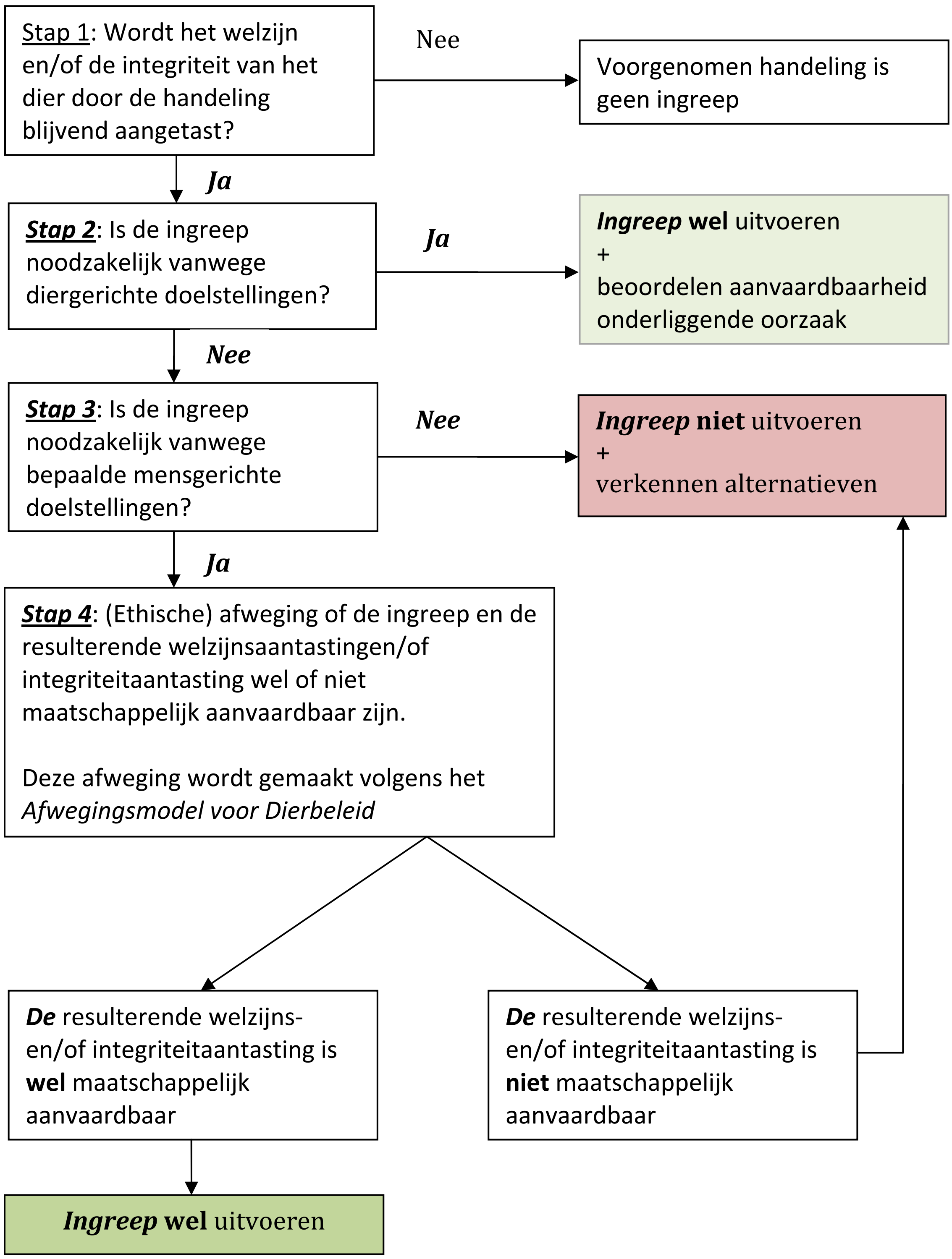
Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten onder andere de volgende vragen gesteld worden:

> 4a) Leidt de ingreep tot absoluut onaanvaardbare schade aan de integriteit en/of het welzijn van het dier, ongeacht de context waarin de ingreep wordt uitgevoerd?
>
> 4b) Leidt het achterwege laten van de ingreep tot onaanvaardbare schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie?
>
> 4c) Zijn er aanpassingen in het houderijsysteem mogelijk die de ingreep overbodig maken?
>
> 4d) Leiden de aanpassingen in het houderijsysteem tot onaanvaardbare schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie?

De moeilijkheid bij het maken van de afwegingen binnen dit instrument is dat de waarden van mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en economie niet eenduidig in vergelijkbare eenheden zijn uit te drukken. Bovendien verschilt het per cultuur, in de tijd en zelfs per context welke waarden we aan de verschillende deelaspecten toekennen. De consequentie daarvan is dat de afweging over het wel of niet toelaten van een bepaalde ingreep niet generiek op het niveau van de ingreep, maar specifiek op het niveau van de ingreep in een bepaalde context moet plaatsvinden. De consequentie is tevens dat de aanvaardbaarheid van bepaalde ingrepen in de tijd, maar bijvoorbeeld ook per land kan verschillen. De Nederlandse (wettelijke) minimumnormen moeten worden gebaseerd op de in de Nederlandse maatschappij breed gedragen waarden en normen.

Het afwegingsinstrument voor ingrepen is geen rekenkundig model, dat op basis van eenduidige, vergelijkbare parameters een helder en eensluidend besluit oplevert. Het afwegingsinstrument levert wel een systematiek op waarmee op transparante en consistente wijze de afwegingen die ten grondslag liggen aan het besluit om een ingreep wel of niet toe te laten zichtbaar kunnen worden gemaakt. Daarmee is de politieke besluitvorming, die uiteindelijk het brede draagvlak voor de maatschappelijke opvattingen in deze afwegingen moet borgen, gediend.

Figuur 1: Afwegingsinstrument voor Ingrepen

2. Inleiding

2.1 Vraag staatssecretaris

Op 5 maart 2013 legde staatssecretaris Dijksma van Economische Zaken de Raad voor Dierenaangelegenheden de volgende adviesvraag voor:

Hierbij verzoek ik de Raad voor Dierenaangelegenheden een afwegingskader op te stellen voor het al dan niet toestaan van ingrepen bij gehouden dieren.

Ik vraag u:

1. een instrument om de afweging te kunnen maken die kan leiden tot het wel of niet toestaan van een ingreep;
2. als voorbeeld, voor de hieronder genoemde casussen aan de hand van het afwegingskader relevante informatie te genereren, inclusief de praktische consequenties van het wel of niet toestaan van de ingreep, op basis waarvan ik zou kunnen besluiten om de ingreep wel of niet toe te staan.

   Casus 1: het vriesbranden van koeien; koeien krijgen een merk d.m.v. vriesbranden om – op afstand – herkenbaar te zijn in een groep.
   Casus 2: het (routinematig) castreren van hengsten, katers en varkens; ik vraag u om in deze casus de afwegingskaders van dezelfde ingreep die om verschillende redenen bij verschillende diersoorten wordt toegepast naast elkaar te zetten.

U dient daarbij de huidige breed maatschappelijk gedragen uitgangspunten te betrekken: (1) de integriteit van het dier niet aantasten en (2) geen ingrepen als gevolg van de wijze waarop dieren worden gehuisvest of om cosmetische redenen.

Ik verzoek u mij de zienswijze graag uiterlijk 1 juni 2013 te doen toekomen.

Toelichting

Op grond van artikel 2.8 van de Wet dieren is het verrichten van lichamelijke ingrepen bij dieren in beginsel verboden. Op grond van het tweede lid, onderdeel a, van artikel 2.8 van de wet, bestaat er een uitzondering op dat verbod voor ingrepen, waarvoor een diergeneeskundige noodzaak bestaat. Voorts geldt voornoemd verbod op grond van artikel 2.8, tweede lid, onderdeel b, van de wet niet voor ingrepen die bij of krachtens algemene maatregel van bestuur zijn aangewezen. De – buiten medische noodzaak – toegestane ingrepen zijn opgenomen in het Besluit diergeneeskundigen.

Deze ingrepen worden, gelet op de wijze waarop de betreffende dieren in Nederland worden gehouden, momenteel nog aanvaardbaar en gelet op de borging van dierenwelzijn en diergezondheid in gevallen zelfs noodzakelijk geacht. Mijn beleid is er evenwel permanent op gericht om het verrichten van lichamelijke ingrepen bij dieren verder te verminderen.

De Tweede Kamer heeft recentelijk vragen gesteld en moties ingediend over de toelaatbaarheid van ingrepen bij dieren. Ook maatschappelijke organisaties oefenen druk uit om lichamelijke ingrepen te verbieden. Met name cosmetische ingrepen en ingrepen die betrekking hebben op de wijze van houden worden in steeds grotere mate maatschappelijk onaanvaardbaar geacht. Ook de medisch noodzakelijke ingrepen die hun oorsprong vinden in het fokken op specifieke eigenschappen worden in toenemende mate maatschappelijk ter discussie gesteld.

De maatschappelijke belangstelling voor welzijns- of integriteitsaantastende ingrepen bij dieren groeit. Mijn voorgangers en ondergetekende hebben voor de nu toegestane dan wel verboden ingrepen een weloverwogen besluit genomen. De validiteit van deze besluiten wordt echter soms in twijfel getrokken. Mede omdat een verbod op lichamelijke ingrepen grote economische én sociale consequenties kan hebben, heb ik behoefte aan een afwegingskader waarmee helderheid verschaft kan worden in de afwegingen die ten grondslag liggen aan de genomen en mogelijk nog te nemen besluiten.

2.2 Focus en kader

Staatssecretaris Dijksma van Economische Zaken vraagt de Raad om een denkkader op te stellen waarmee de afwegingen voor het al dan niet toestaan van ingrepen bij gehouden dieren op een transparante en consistente wijze kunnen worden gemaakt. Uit de toelichting bij de vraag blijkt dat deze adviesvraag zich beperkt tot lichamelijke ingrepen, zoals gedefinieerd in de Wet Dieren[5].

In lijn met de adviesvraag zal de zienswijze zich beperken tot de lichamelijke ingrepen, die veelal uitgevoerd worden ter voorkoming van risico's op fysieke en materiële schade, omwille van cosmetische doeleinden, vanwege houderijomstandigheden en/of ten gevolgen van (fokken op) bepaalde eigenschappen. Vaak betreft het een combinatie van deze factoren, zoals erfelijke eigenschappen en houderijomstandigheden.

De Raad is van mening dat het voorgestelde denkkader ook gebruikt kan (en moet) worden voor de afwegingen ten aanzien van andere ingrepen, zoals het veranderen van dieren door middel van fok en door middel van genetische modificatie, alsmede het beïnvloeden van dieren door middel van huisvestingsomstandigheden (zoals licht-donkerregimes) en door

[5] Lichamelijke ingreep: ingreep bij een dier, waarbij de natuurlijke samenhang van levende weefsels wordt verbroken, met inbegrip van het afnemen van bloed en het geven van injecties en met uitzondering van het doden van het dier.

middel van medicatie (zoals anticonceptie). Een verkenning op deze gebieden zal echter pas in een vervolgzienswijze plaats kunnen vinden.

Overigens moet nadrukkelijk niet verwacht worden dat het afwegingsinstrument vooringrepen een rekenkundig model oplevert waaruit op basis van inputparameters een eenvoudig ‘wel of niet toelaten’ rolt. Het afwegingsinstrument is een methode om de besluitvorming transparant en consistent te maken door een stappenplan van vragen en een overzicht van de meest relevante mee te wegen belangen en waarden te bieden. Zoals in onze eerdere zienswijze *Zorgplicht Natuurlijk Gewogen* wordt benadrukt, worden ook keuzes over (on)aanvaardbaar lijden bij dieren niet meer uitsluitend gemaakt door de beheerder of houder, maar moet de maatschappij uitdrukkelijk gekend worden in deze afwegingen. De resultaten van een afweging op basis van dit denkkader zijn dan ook een afspiegeling van de heersende, tijd- en contextgebonden overwegingen.

Voor het opstellen van deze zienswijze gaat de Raad uit van de in Nederland breed gedragen maatschappelijke opvatting dat de mens dieren mag houden. Tegelijkertijd constateert de Raad dat er een toenemende diversificatie bestaat in de opvattingen over de wijze waarop en voor welke doeleinden wij dieren mogen houden. Die toenemende diversificatie in opvattingen raakt rechtstreeks aan de discussie over het al dan niet toelaten van ingrepen bij dieren. Wanneer bepaalde ingrepen in bepaalde contexten als onaanvaardbaar beoordeeld worden kan dat immers de consequentie hebben dat de betreffende vorm van dierhouderij of het houden van de betreffende diersoort niet langer op een aanvaardbare wijze kan plaatsvinden.

Bij het ontwerpen van het afwegingsinstrument hebben de mogelijke gevolgen van het wel of niet toelaten van een bepaalde ingreep in een bepaalde context geen rol gespeeld. Bij het in de praktijk uitvoeren van de afweging van de aanvaardbaarheid van een specifieke ingreep bij een specifieke diersoort in een specifieke context zullen deze consequenties wel nadrukkelijk moeten worden meegewogen.

De Staatssecretaris heeft de Raad gevraagd aan de hand van het afwegingsmodel de praktische consequentie van het wel of niet toestaan van een ingreep in een viertal casussen te toetsen. In de bijlagen van deze zienswijze zullen op basis van het ontwikkelde afwegingsmodel deze casussen worden uitgewerkt en gepresenteerd op een zodanige wijze dat besluitvorming over het al dan niet toestaan van de betreffende ingrepen transparant en onderbouwd kan plaatsvinden. Volledigheidshalve wordt in de bijlagen bovendien een overzicht gegeven van diverse doelen waarvoor ingrepen bij dieren op dit moment worden gedaan.

3. Definities

In deze zienswijze hanteert de raad de volgende definities:

3.1 Lichamelijke ingrepen

Een lichamelijke ingreep is een handeling bij een dier waarbij de natuurlijke samenhang van levende weefsels wordt verbroken, met inbegrip van het afnemen van bloed en het geven van injecties en met uitzondering van het doden van het dier.

3.2 Dierenwelzijn

Dierenwelzijn is het resultaat van het dynamische samenspel tussen een dier en zijn omgeving. Daarin is de welzijnsstatus van dat dier gerelateerd aan de mate waarin hij zich kan aanpassen aan de uitdagingen die de heersende omgevingsomstandigheden bieden en de vrijheid die hij heeft om normale, soortspecifieke gedragspatronen te vertonen, teneinde een staat te bereiken die hij als positief ervaart. Negatief en positief welzijn zijn daarbij, net zoals gezond en ziek, uitersten van een glijdende schaal.

3.3 Integriteit

Naast dierenwelzijn speelt ook het begrip integriteit een belangrijke rol bij de afweging over de aanvaardbaarheid van ingrepen. Onder integriteit verstaan we in het kader van deze zienswijze de heelheid en gaafheid van het dier en het vermogen om soortspecifiek gedrag te kunnen uitoefenen.

3.4 Welzijn vs. Integriteit

Integriteit en welzijn liggen vaak in elkaars verlengde: het aantasten van de heelheid van een dier levert vaak een aantasting van het welzijn op, omdat het dier lijdt aan de ingreep of omdat de ingreep het vermogen van het dier om zichzelf te handhaven in een voor de soort geschikte omgeving aantast.

Integriteit en welzijn kunnen ook tegengesteld aan elkaar zijn, in het geval dat aantasting van de integriteit (door het uitvoeren van een ingreep) plaatsvindt om een welzijnsprobleem op te lossen of om een potentieel welzijnsprobleem te voorkomen. Dergelijke (potentiële) welzijnsprobleem kunnen samenhangen met de houderijcontext, of met het fokken op specifieke eigenschappen. Het dier ‘kunstmatig’ aanpassen aan onze belangen kan beoordeeld worden als een gebrek aan respect voor de heelheid en gaafheid van het dier.

4. Afwegingsinstrument voor ingrepen aan dieren

4.1 Inleiding en moreel ethische onderbouwing

De huidige wet- en regelgeving is voornamelijk erop gericht onnodig lijden van dieren te voorkomen. Hoewel deze gedachtelijn logisch lijkt, is de vraag wat onnodig lijden feitelijk inhoudt niet eenvoudig te beantwoorden. Daarnaast is het van belang te duiden hoe de concepten van welzijn, integriteit en lijden aan elkaar gerelateerd zijn.

Er kan op verschillende gronden in opeenvolgende niveaus waarde aan dieren worden toegekend. De meest basale waardetoekenning is de erkenning dat dieren nutswaarde hebben: zij leveren producten (wol, vlees, melk, maar ook gezelschap) voor de mens. Bovendien erkennen we vandaag de dag dat dieren pijn kunnen ervaren en kunnen lijden: dieren zijn 'voelende wezens'. Tot slot erkennen we dat dieren intrinsieke waarde hebben: het dier heeft waarde omwille van zichzelf en niet alleen omdat hij de mens ter nutte is.

De grondslag voor het respecteren van de integriteit van dieren ligt in de erkenning van de intrinsieke waarde van dieren: het is niet zomaar gerechtvaardigd om de integriteit van een dier aan te tasten. De huidige maatschappelijke grondslag in Nederland om rekening te houden met het welzijn van dieren ligt in de combinatie van de erkenning dat dieren voelende wezens zijn en de erkenning dat dieren intrinsieke waarde hebben.

4.2 Afwegingsinstrument

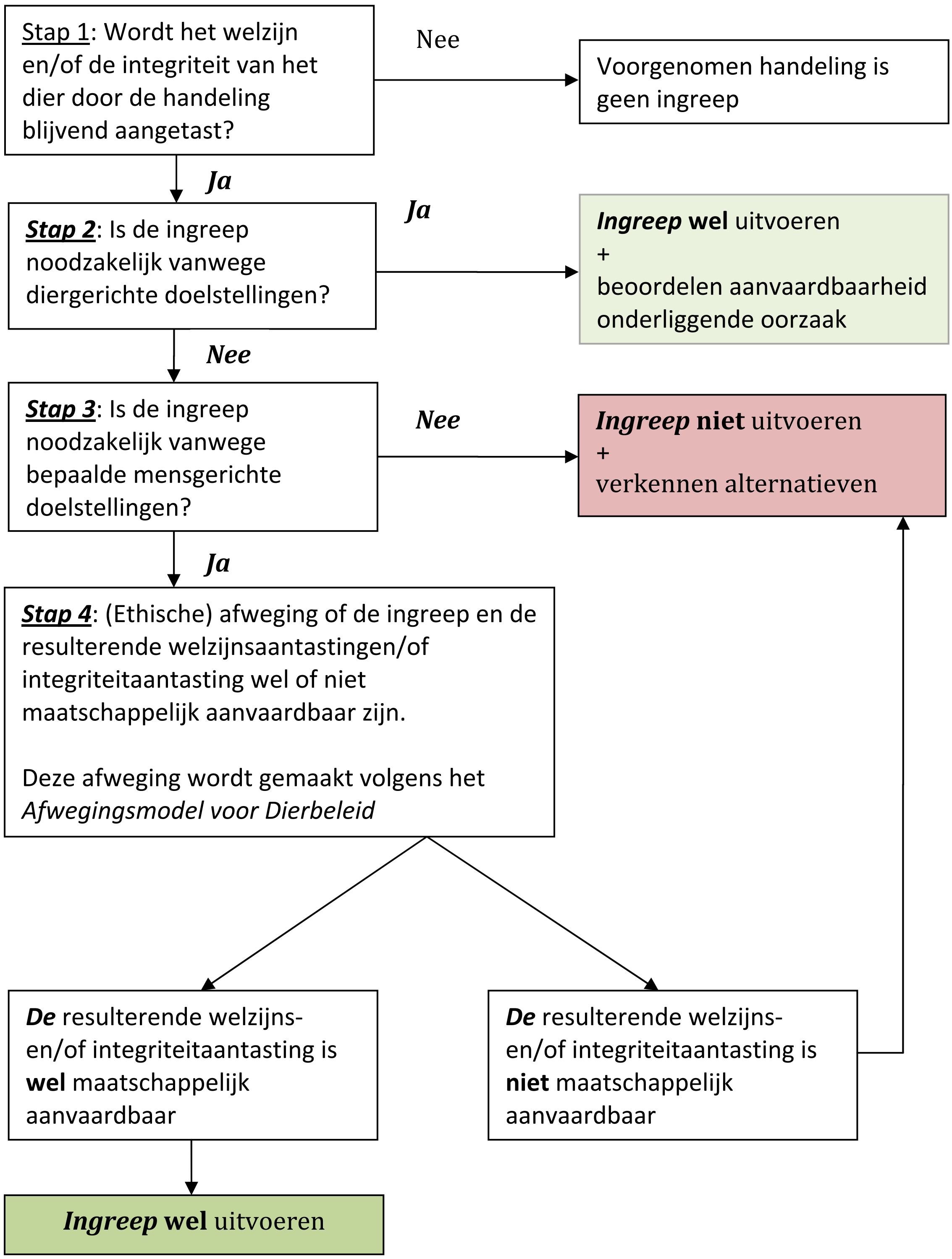
Het afwegingsinstrument voor ingrepen bij dieren is een stappenplan waarin de verschillende afwegings- en beslismomenten op een logische wijze worden gepresenteerd, waardoor het afwegingsproces op een transparante en consistente wijze kan worden doorlopen. De eerste drie stappen in het afwegingsmodel resulteren in eenduidige, feitelijke conclusies. In de finale stap vindt het afwegen van belangen en waarden plaats.

Het afwegingsinstrument voor ingrepen is gebaseerd op het interventieschema dat de Raad formuleerde in zijn zienswijze *Zorgplicht Natuurlijk Gewogen*. Het doel van dat interventieschema was onder andere om de juridische term 'onnodig lijden' nauwkeuriger te duiden en operationeel te maken door deze te preciseren naar de begrippen 'onvermijdbaar lijden', 'noodzakelijk lijden' en 'aanvaardbaar lijden'. Op basis van die differentiatie en de onderliggende denklijn kan geduid worden of de situatie waarin een dier zich bevindt ingrijpen door de mens vereist.

In de nu voorliggende zienswijze wordt uitgegaan van een voorgenomen ingreep. Gevolgen, aanleiding en doelstelling van deze ingreep worden in de loop van het analyseproces onderzocht. De finale afweging van belangen en waarden, die resulteert in de duiding van de aanvaardbaarheid van de ingreep – en dus tot de beslissing om een

ingreep al dan niet toe te laten, wordt gemaakt met behulp van het afwegingsmodel dat de Raad formuleerde in zijn zienswijze *Agenda voor het Dierbeleid*. In het kader van het afwegingsinstrument voor ingrepen zijn een aantal vragen geformuleerd om deze finale afweging verder te operationaliseren. In paragraaf 4.2 en 4.3 wordt nader ingegaan op de te hanteren methode voor deze finale afweging.

Figuur 1: Afwegingsinstrument voor Ingrepen

Het ***Afwegingsinstrument voor Ingrepen*** gaat uit van het voornemen om een bepaalde ingreep bij een bepaalde diersoort in een bepaalde context te verrichten. Het afwegingsinstrument bestaat uit vier stappen:

Stap 1)
Wordt het welzijn en/of de integriteit van het dier door de handeling blijvend aangetast?

- Nee = Voorgenomen handeling is geen *Ingreep*
- Ja = Naar Stap 2

Stap 2)
Is de ingreep noodzakelijk vanwege diergerichte doelstellingen?

- Ja = Ingreep uitvoeren + verkennen van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de onderliggende oorzaak.
- Nee = Naar Stap 3

In dit licht bezien is bij de routinematige keizersnede bij dikbilrund en buldog niet de keizersnede zelf de ingreep die beoordeeld moet worden op aanvaardbaarheid, maar de fok die de keizersnede noodzakelijk maakt. De keizersnede is immers een noodzakelijke ingreep op het moment dat het kalf/de pup niet op de natuurlijke manier geboren kan worden.

Het besluit dat een ingreep omwille van diergerichte doelstellingen noodzakelijk is, impliceert niet dat de onderliggende oorzaak voor die de ingreep (fok, houderijsysteem, etc.) aanvaardbaar is.

Stap 3)
Is de ingreep noodzakelijk om bepaalde mensgerichte doelstellingen te realiseren[6]?

- Nee = ingreep niet uitvoeren + alternatieven verkennen[7]
- Ja = noodzakelijke[8] welzijnsaantasting en/of noodzakelijke integriteitaantasting; en naar Stap 4

Stap 4)
In geval van noodzakelijke[8] welzijns- of integriteitaantasting vindt vervolgens de (ethische) afweging plaats of de ingreep en de resulterende welzijnsaantasting c.q. de resulterende integriteitaantasting wel of niet maatschappelijk aanvaardbaar zijn. Voor deze afwegingen wordt gebruik gemaakt van de methode van het *Afwegingsmodel voor Dierbeleid*[9].

- Wel aanvaardbaar: ingreep mag uitgevoerd worden
- Niet aanvaardbaar: ingreep niet uitvoeren en alternatieven verkennen

[6] Bijvoorbeeld: economie, gezelschap, vermaak, maar ook ecologie.
[7] Voor elk van de alternatieven moet het afwegingsinstrument afzonderlijk doorlopen worden.
[8] Noodzakelijk = noodzakelijk vanuit het oogpunt van de houder/beheerder
[9] *Agenda voor het Dierbeleid*, RDA (2010)

In de eerste drie stappen van het afwegingsmodel wordt getoetst of een handeling wel of niet een ingreep is, of de ingreep onvermijdelijk is en of de ingreep – vanuit het oogpunt van de houder – noodzakelijk is. De laatste en moeilijkste stap is te bepalen of een noodzakelijke ingreep ook maatschappelijk aanvaardbaar is. Wanneer een ingreep beoordeeld wordt als maatschappelijk onaanvaardbaar, dan moet dat ertoe leiden dat deze ingreep in– wettelijk vastgelegde – minimumnormen voor de dierhouderij verboden wordt.

In de derde stap van het afwegingsinstrument wordt geoordeeld dat de dierhouder de ingreep noodzakelijk acht binnen zijn houderijsysteem. Vervolgens wordt getoetst of dit oordeel van noodzakelijkheid door de maatschappij gedeeld wordt. Daartoe moet niet alleen de aanvaardbaarheid van de aantasting van de integriteit en het welzijn die de ingreep veroorzaakt beoordeeld worden, maar ook de consequenties van het niet uitvoeren van de ingreep. Daarbij is het van belang om een beeld te vormen van de betreffende context (houderijsysteem, management, fokkerij, etc.) zonder dat daarin de ingreep wordt toegepast en van alternatieven voor de context waarin de ingreep niet (meer) nodig is. De centrale vraag in deze finale afweging is dus:

> 4) Weegt de uit de ingreep resulterende welzijns- en/of integriteitschade op tegen de schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie, wanneer deze ingreep achterwege gelaten zou worden?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden moeten onder andere de volgende vragen gesteld worden:

> 4a) Leidt de ingreep tot absoluut onaanvaardbare schade aan de integriteit en/of het welzijn van het dier, ongeacht de context waarin de ingreep wordt uitgevoerd?
>
> 4b) Leidt het achterwege laten van de ingreep tot onaanvaardbare schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie?
>
> 4c) Zijn er aanpassingen in het houderijsysteem mogelijk die de ingreep overbodig maken?
>
> 4d) Leiden de aanpassingen in het houderijsysteem tot onaanvaardbare schade aan mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en/of economie?

De moeilijkheid bij het maken van de afwegingen binnen dit instrument is dat de waarden van mensenwelzijn (inclusief –gezondheid), dierenwelzijn (inclusief –gezondheid), ecologie en economie niet eenduidig in vergelijkbare eenheden zijn uit te drukken. Bovendien verschilt het per cultuur, in de tijd en zelfs per context welke waarden we aan de verschillende deelaspecten toekennen. De consequentie daarvan is dat de afweging over het wel of niet toelaten van een bepaalde ingreep niet

generiek op het niveau van de ingreep, maar specifiek op het niveau van de ingreep in een bepaalde context moet plaatsvinden. De consequentie is tevens dat de aanvaardbaarheid van bepaalde ingrepen in de tijd, maar bijvoorbeeld ook per land kan verschillen. De Nederlandse (wettelijke) minimumnormen moeten worden gebaseerd op de in de Nederlandse maatschappij breed gedragen waarden en normen. De import van dieren en dierlijke producten die niet aan die normen voldoen is vanwege Europese regelgeving weliswaar moeilijk te verbieden, maar dieren en dierlijke producten die worden geïmporteerd zouden eigenlijk aan dezelfde normen moeten voldoen. Dat betekent bijvoorbeeld dat op Nederlandse dierenshows geen gecoupeerde honden en paarden meer zouden mogen deelnemen en dat in de Nederlandse supermarkten geen vlees van onverdoofd gecastreerde varkens meer verkocht zou moeten worden.

In de huidige Nederlandse maatschappij is het algemeen aanvaard dat de mens dieren houdt om te voorzien in zijn eigen behoeften: dieren worden gehouden voor gezelschap, sport, arbeid, voedsel, etc. De mate van aanvaardbaarheid van een doeleinde om dieren voor te houden varieert: zo oordeelden de Tweede en Eerste Kamer afgelopen jaar dat bontproductie geen aanvaardbaar doel is om dieren voor te houden.

De systemen waarin dieren worden gehouden zijn – in het bijzonder in de veehouderij – verregaand geoptimaliseerd voor bepaalde aspecten. De intensieve veehouderij is bijvoorbeeld geoptimaliseerd voor het kostenefficiënt produceren van dierlijke eiwitten. Belangrijke elementen van de houderijsystemen, zoals huisvesting en management, hangen nauw met elkaar samen en zijn geoptimaliseerd voor de voor dat houderijsysteem belangrijke aspecten. Ingrepen kunnen een onderdeel van dat houderijsysteem zijn. Het wel of niet toelaten van een bepaalde ingreep zal daarom vrijwel altijd gevolgen hebben voor de andere factoren in en voor de optimalisatie van het houderijsysteem. Dat hoeft overigens geen kwalijke zaak te zijn: duurzaamheid anno nu ziet er nadrukkelijk anders uit dan enkele decennia geleden, vanwege voortschrijdende wetenschappelijke inzichten en vanwege veranderende maatschappelijke waarden en normen.

Het voorgaande in ogenschouw nemende kan het afwegingsinstrument voor ingrepen dan ook geen rekenkundig model zijn, dat op basis van eenduidige, vergelijkbare parameters een helder en eensluidend besluit oplevert. Het afwegingsinstrument levert wel een systematiek op waarmee op transparante en consistente wijze de afwegingen die ten grondslag liggen aan het besluit om een ingreep wel of niet toe te laten zichtbaar kunnen worden gemaakt. Daarmee is de politieke besluitvorming, die uiteindelijk het brede draagvlak voor de maatschappelijke opvattingen in deze afwegingen moet borgen, gediend.

4.3 Inventariserende vragen

Het afwegingsinstrument voor ingrepen bij dieren moet gebruik maken van de meest recente wetenschappelijke kennis. Voor de finale afweging van de maatschappelijke aanvaardbaarheid wordt gebruik gemaakt van de methodiek van het *Afwegingsmodel voor Dierbeleid*[10]. Voor die methodiek moeten behalve de onderliggende feiten ook de relevante belangen en de maatschappelijk breed gedragen opvattingen ten aanzien van dierhouderij (inclusief -fokkerij), dierenwelzijn en diergezondheid worden geïnventariseerd. Dit impliceert dat beleid en regelgeving telkens opnieuw, met de meest recente kennis en indachtig de heersende maatschappelijke opvattingen, geactualiseerd moeten worden. Het impliceert tevens dat de overheid de kennis en morele opvattingen over dieren regelmatig inventariseert in de *'Trendanalyse Denken over Dieren'*, waarvan de eerste versie in 2012 is opgesteld.

Om de voor de afweging over ingrepen benodigde informatie in beeld te brengen stellen we onder andere de volgende vragen:

De inventarisatie van relevante wetenschappelijke en praktische **feiten**.

- *Wat is de ernst en de duur van de welzijnsaantasting die de ingreep veroorzaakt? [zie ook Stap 1]*
- *Wat is de ernst en de duur van de integriteitaantasting die de ingreep veroorzaakt? [zie ook Stap 1]*
- *Hoe en in welke mate tast het achterwege laten van de ingreep het welzijn van het dier aan, onder gelijkblijvende omstandigheden? [zie ook Stap 2]*
- *Zijn er alternatieven voor de ingreep, danwel mitigerende maatregelen ten aanzien van de welzijnsaantasting bij het achterwege laten van de ingreep, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden, denkbaar en uitvoerbaar?*
- *Welke wijzigingen in de houderijomstandigheden zijn nodig om deze ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?*
- *Wat is de sociale, ecologische en economische impact van de alternatieven voor de ingreep, van de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep en van de wijzigingen in de houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?*

De inventarisatie van relevante **belangen**.

- *Welke actoren zijn er bij deze ingreep betrokken? [zie ook Stap 3]*
- *Wat zijn de belangen van deze actoren m.b.t. het houderijsysteem, de ingreep, de alternatieven voor de ingreep, de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep, de alternatieve houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt? [zie ook Stap 3]*

[10] *Agenda voor het Dierbeleid*, RDA (2010)

De inventarisatie van de relevante maatschappelijke **opvattingen en** de onderliggende breed gedragen maatschappelijke **waarden**. Het gewicht dat aan de verschillende belangen wordt toegekend baseren we op de breed gedragen maatschappelijke waarden.

- *Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij deze diersoort in deze context?*
- *Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en de onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij deze diersoort in andere context?*
- *Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. andere ingrepen bij deze diersoort in vergelijkbare context?*[11]
- Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in vergelijkbare context?[11]

4.4 Ethische afweging en reflectief evenwicht

In de laatste fase van het afwegingsmodel worden belangen en waarden tegen elkaar afgewogen om te kunnen beslissen of een ingreep wel of niet maatschappelijk aanvaardbaar is. De Raad adviseert om voor deze afweging gebruik te maken van de methode van reflectief evenwicht. Bij reflectief evenwicht gaat het om het maken van een beredeneerde afweging, waarin geprobeerd wordt om gevoelsmatige inschattingen, principes en relevante feiten met elkaar in evenwicht te brengen.

Het proces van reflectief evenwicht begint bij onze gevoelsmatige inschattingen: de eerste indrukken. In de discussies over dieren en met name ingrepen bij dieren komen vaak intuïtieve antwoorden naar voren. Voor het zoeken naar een reflectief evenwicht zijn deze intuïties een belangrijk signaal. Een eerste reactie kan waardevol zijn, maar mensen kunnen er ook volledig naast zitten uit onwetendheid, bijvoorbeeld omdat iemand het doel van een diergebruik onjuist inschat of de belangen van het dier niet serieus neemt.

Zeker bij gevoelsmatige inschattingen bestaat het gevaar dat iemand alleen oog heeft voor dat wat hij zelf wil zien. Dat botst met het beginsel van de ethiek dat degene die een ethische afweging maakt, probeert om de belangen van alle partijen in de afweging serieus te nemen. Daarnaast kunnen gevoelsmatige morele oordelen tegenstrijdig zijn: waar de ene persoon geen probleem heeft met een gebruiksdoel kan een andere persoon van mening zijn dat hetzelfde doel volledig onaanvaardbaar is. Daarom is het voor de ethische afweging niet voldoende om alleen te kijken naar gevoelsmatige inschattingen.

[11] Ten behoeve van de consistentie in het beleid

In het streven naar een reflectief evenwicht zijn er nog twee andere onderdelen essentieel. Ten eerste is het van belang om duidelijk te maken welke ethische principes ten grondslag liggen aan de gevoelsmatige inschattingen. En ten tweede spelen feiten een belangrijke rol in de ethische afweging.

In de methode van het reflectief evenwicht worden ethische principes en relevante feiten gebruikt om kritisch over gevoelsmatige inschattingen na te denken. Dit vraagt om een kritische blik naar de overeenkomsten en verschillen tussen de eerste indruk, de principes en de feiten. Als daaruit inconsistentie blijkt, dan gaat men op zoek naar de oorzaak en kijkt men welke onderdelen er aangepast dienen te worden. Als er een overeenkomst is bereikt tussen de gevoelsmatige inschattingen, de principes en de feiten dan kunnen we spreken van een reflectief evenwicht.

Voor een complete morele afweging is het noodzakelijk om alle beschikbare kennis in samenhang met de principes die men bindend acht voor de samenleving in overweging te nemen.

5. Epiloog

5.1 Gevolgen van het verbieden van ingrepen

Hoewel de afweging over de aanvaardbaarheid en het toelaten van een ingreep in eerste instantie uitsluitend over het welzijn en de integriteit van dieren lijken te gaan, is de praktijk gecompliceerder. Het niet meer toelaten van bepaalde ingrepen heeft als consequentie dat het houden van bepaalde diersoorten in de huidige vorm of omstandigheid niet meer mogelijk is, dat bepaalde houderijsystemen niet meer mogelijk zijn, of dat bepaalde fokkerijen beëindigd moeten worden. In de finale afweging van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van een ingreep worden daarom bijvoorbeeld ook (bedrijfs)economische consequenties meegewogen. Het uiteindelijke besluit dat een ingreep wel of niet maatschappelijk aanvaardbaar is, impliceert ook een besluit over de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de context (houderij, houderijsysteem, fokdoel) waarvoor de betreffende ingreep noodzakelijk is.

5.2 Uitfaseren van ingrepen

Met het politieke besluit dat een bepaalde ingreep niet langer maatschappelijk aanvaardbaar is, is de overheid er nog niet. Dit besluit moet vervolgens in de praktijk gebracht worden. Daarbij is het van belang te beseffen dat de huidige maatschappelijke waarden en normen kennelijk de betreffende ingreep (en de bijbehorende houderij) niet langer aanvaardbaar vinden, terwijl er ook dierhouders zijn die hun dieren houden op een manier waarvoor de ingreep noodzakelijk is. Er moet een goede balans gevonden worden tussen de maatschappelijke wens om de ingreep nu te beëindigen en de belangen van de dierhouders. Het stellen van een goede overgangstermijn is een precair proces, en verlenging van overgangstermijnen is ten principale een ongewenste stap, wetende dat daarmee een maatschappelijk ongewenste situatie wordt verlengd.

Een deel van de ingrepen vindt buiten het blikveld van de maatschappij plaats. Dat maakt de handhaving niet gemakkelijker, hoewel de onomkeerbare aard van een lichamelijke ingreep het altijd mogelijk maakt om op een veel later tijdstip dan dat de ingreep heeft plaatsgevonden alsnog te handhaven. Voor het verrichten van sommige ingrepen worden dieren tijdelijk geëxporteerd naar een buitenland waar de ingreep wel is toegelaten, waarna de dieren weer worden geïmporteerd in Nederland. Deze ongewenste praktijken zijn onvermijdelijk zolang er geen internationale harmonisatie van het ingrepenbesluit bestaat, maar moeten volgens de Raad geen aanleiding zijn om ingrepen in Nederland niet te verbieden. Aangezien Nederland een soevereine staat is, zijn onze wetten en regels gebaseerd op de Nederlandse waarden en normen.

5.3 Cases

In het kader van deze zienswijze was er ruimte voor vier casussen die als *proof of principle* van het afwegingmodel in de eerste bijlage zijn uitgewerkt. De cases m.b.t. de castratie tonen aan dat de afwegingen over de toelaatbaarheid van een ingreep niet generiek op het niveau van de ingreep, maar specifiek op het niveau van de casus gemaakt moeten worden. Zo kan de onderbouwing voor eenzelfde oordeel (aanvaardbaar/niet aanvaardbaar) verschillen, omdat er verschillende belangen in de afweging meespelen. Maar de verschillen in belangen kunnen er ook toe leiden dat een ingreep in de ene context wel aanvaardbaar wordt geacht en in de andere context niet. De Raad realiseert zich dat een dergelijk verschil als rechtsongelijkheid ervaren kan worden, vooral door die houders die een door hen gewenste ingreep niet (meer) mogen toepassen. Daarom is het van groot belang om de afwegingen die ten grondslag liggen aan deze besluitvorming transparant te maken en de besluitvorming op consistente wijze uit te voeren.

Met betrekking tot de drie castratiecases merkt de Raad bovendien het volgende op:

De castratie van mannelijke varkens voor de Nederlandse vleesproductie lijkt door de vleesvarkenssector uitgefaseerd te worden, omdat zij een onaanvaardbare integriteitaantasting oplevert. Over de alternatieven – immunocastratie, aanpassingen in het houderijsysteem, de fokkerij en berengeurdetectie – is men het echter nog niet eens.

De castratie van mannelijke katten en paarden is gemeengoed in de Nederlandse maatschappij en wordt over het algemeen zelfs aanbevolen. De vraag of deze ingreep breed maatschappelijk aanvaard is, is echter nooit expliciet gesteld. Ook verschillen de redenen voor deze ingreep sterk tussen deze twee diersoorten: bij het paard gaat het vooral om veiligheid voor en hanteerbaarheid door de mens, bij de kat gaat het om zaken als geuroverlast in huis en het binnen de perken houden van de populatie zwerfkatten. In beide gevallen lijken alternatieven voor de ingreep weinig kansrijk.

Bijlage I: cases

I.1 Koudmerken melkkoeien

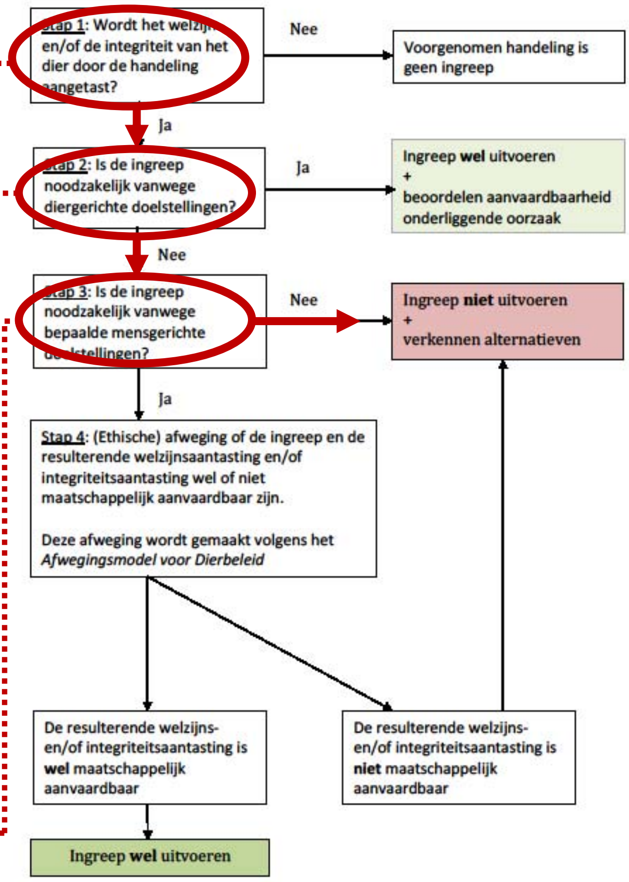
Het koudmerken van melkkoeien is het plaatselijk, in een cijferpatroon bevriezen van de huid op een bil van het rund, waardoor de zwarte haren ter plaatse hun pigment verliezen en er in de beharing een wit cijfer tegen een zwarte achtergrond ontstaat. Deze ingreep wordt uitgevoerd om individuele melkkoeien eenvoudig te kunnen identificeren (gebruiksgemak voor de veehouder).

De ingreep veroorzaakt kortdurende pijn gevolgd door een ontstekingreactie van ca. vier dagen, waarvan de koe over het algemeen spontaan herstelt. Er is dus sprake van een welzijnsaantasting die binnen het aanpassingsvermogen van het rund ligt.

Het resultaat van de handeling is een permanente, plaatselijke verandering aan de eigenschappen van het dier (i.c. de haarkleur). De integriteit van het dier is dus aangetast.

De ingreep is niet noodzakelijk om in de behoeften van het dier te voorzien.

De ingreep dient het gebruiksgemak van de dierhouder, maar niet noodzakelijk om in de doelstelling van de houder te voorzien. 90% van de melkveehouders – ook in vergelijkbare bedrijfssystemen – maakt geen gebruik van koudmerken als identificatiemethode.

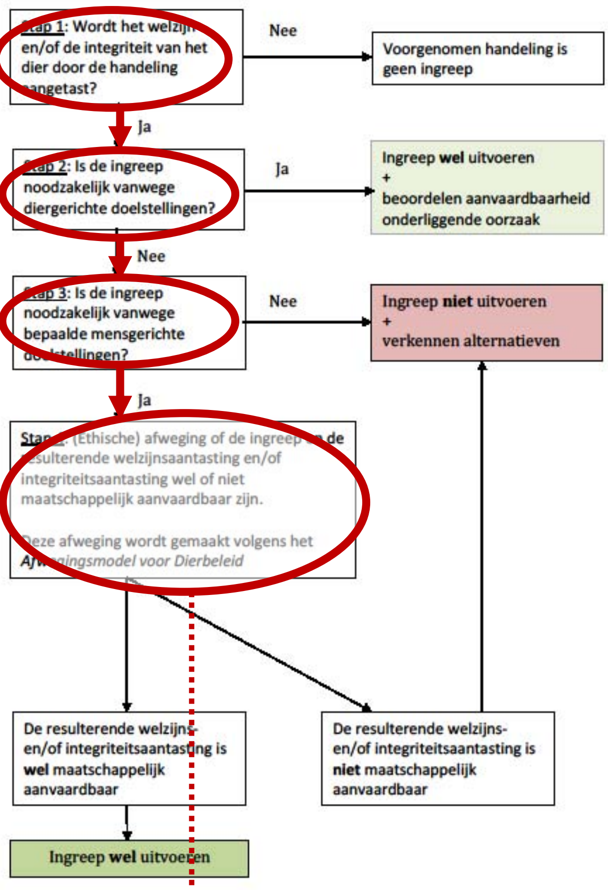

Deze ingreep is niet noodzakelijk om in de behoeften van het dier te voorzien en niet noodzakelijk om mensgerichte doelstellingen te bereiken. Op basis van deze criteria wordt de ingreep al als niet toelaatbaar gekwalificeerd. Een aanvullende afweging over de maatscappelijke aanvaardbaarheid van deze ingreep is niet aan de orde.

I.2 Castratie kater

De te beoordelen ingreep is het castreren van katers die als gezelschapsdier worden gehouden. De ingreep betreft het onder algehele anesthesie, of onder sedatie met locale anesthesie, operatief verwijderen van de teelballen van de mannelijke huiskat. Het doel van de ingreep is het verwijderen van de bron van de mannelijke geslachtshormonen, waardoor territoriaal gedrag zoals markeren met urinegeurvlaggen en vechtgedrag wordt voorkomen. Doel is tevens er voor te zorgen dat de betreffende kater geen nageslacht meer kan verwekken.

De ingreep veroorzaakt kortdurende welzijnsaantasting gevolgd door enkele dagen napijn, waarvan de kat over het algemeen volledig herstelt en die dus binnen het aanpassings-vermogen van de kat ligt.
Het verwijderen van de testikels betekent een aantasting van de heelheid van het dier. Bovendien zorgt het er voor dat de kater geen sexueel gedrag meer kan uitvoeren, wat inhoudt dat hij een deel van zijn normale soortspecifieke gedrag niet meer kan uitvoeren. Derhalve resulteert de ingreep in een aantasting van het welzijn en van de integriteit.

De ingreep draagt weliswaar indirect bij aan het welzijn van het dier door de kans op verwondingen, ziekten en ongevallen te verkleinen, maar is niet noodzakelijk om in de behoeften van het dier te voorzien.

De ingreep is wel noodzakelijk om in de doelstelling van de houder te voorzien: ongecastreerde katers kunnen vanwege hun markeergedrag niet als gezelschapsdier in huis gehouden worden.

Bovendien kunnen ongecas-treerde huiskaters niet meer bijdragen aan de groei van de populaties zwerf- en asielkatten.

Informatie voor Stap 4, de afweging van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de welzijns- en integriteitaantasting.

Feiten

1. Wat is de ernst en de duur van de welzijnsaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *Kortdurende stress en (enkele dagen) napijn.*
2. Wat is de ernst en de duur van de integriteitaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *De testikelszijn verwijderd, geen mogelijkheid voor sexueel gedrag meer.*
3. Hoe en in welke mate tast het achterwege laten van de ingreep het welzijn van het dier aan, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden?
    - *Niet direct, maar vrijwel geen enkele kater is ongecastreerd te houden vanwege het territoriumgedrag (markeren met urine geurvlaggen). Ongecastreerde katers die buiten lopen hebben een verhoogd risico om verkeersslachtoffer te worden en om vechtverwondingen en ziekten zoals FELV, FIP en FIV op te lopen.*
4. Zijn er alternatieven voor de ingreep, danwel mitigerende maatregelen ten aanzien van de welzijnsaantasting bij het achterwege laten van de ingreep, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden, denkbaar en uitvoerbaar?
    - *Nee, ongecastreerde katers zijn niet in huis te houden, enkele uitzonderingen daargelaten.*
5. Welke wijzigingen in de houderijomstandigheden zijn nodig om deze ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Ongecastreerde katers kunnen separaat (niet in het woonhuis) gehuisvest worden. Dit is gebruikelijk bij catteries. NB: het niet meer buiten kunnen lopen kan een aanvullende welzijnsaantasting opleveren.*
6. Wat is de sociale, ecologische en economische impact van de alternatieven voor de ingreep, van de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep en van de wijzigingen in de houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Minder katten buiten is gunstig voor de kleine fauna.*

Belangen

1. Welke actoren zijn er bij deze ingreep betrokken?
    - *Katteneigenaar, dierenarts, dierenasiels.*
2. Wat zijn de belangen van deze actoren m.b.t. het houderijsysteem, de ingreep, de alternatieven voor de ingreep, de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep, de alternatieve houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Belangen katteneigenaar: kat in huis kunnen houden zonder stankoverlast, verlagen risico's voor kat bij buitenuitloop,*
    - *Belangen dierenarts: inkomsten*
    - *Belangen maatschappij: beperken aanwas zwerfkattenpopulatie, behoud kleine fauna.*

Opvattingen en waarden

1. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij deze diersoort in deze context?
    - *Castratie van huiskaters is algemeen aanvaard.*
2. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. andere ingrepen bij deze diersoort in vergelijkbare contexten?
    - *Castreren van huispoezen is algemeen aanvaard.*
    - *Chippen van huiskatten is algemeen aanvaard.*
3. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in vergelijkbare contexten?
    - Castreren van huishonden is algemeen aanvaard.
4. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in andere contexten?
    - *Castreren van hengsten is algemeen aanvaard.*
    - *De maatschappij heeft moeite met de onverdoofde castratie van beerbiggen. Er is geen onderbouwde uitspraak te doen over de maatschappelijke aanvaardbaarheid van verdoofd castreren van beerbiggen.*

Bronnen: *Denken Over Dieren,* Athena Instituut (2012)

4d, Belangrijkste feiten en overwegingen ten behoeve van de beoordeling van de aanvaardbaarheid van het verdoofd castreren van katers:

Feiten:

- In huidige uitvoering levert de castratie een welzijnsaantasting van korte duur op, die binnen het aanpassingsvermogen van het dier ligt.
- De castratie veroorzaakt een significante integriteitaantasting, die door de maatschappij algemeen aanvaard lijkt te zijn.

- Voordelen: 1) castratie is noodzakelijk voor het houden van katers als gezelschapsdier, 2) castratie beperkt de groei van de populatie zwerfkatten, 3) gecastreerde katers vechten minder en hebben minder kans om verkeersslachtoffer te worden.

Overwegingen:

- Verdoofd castreren van katers leidt niet tot een absoluut onaanvaardbare welzijns- of integriteitschade aan het dier.

- Wanneer katers niet meer gecastreerd zouden mogen worden kunnen ze niet meer op de huidige wijze, als gezelschapsdier in het woonhuis van de eigenaar, gehouden worden. Wanneer de ongecastreerde huiskatten nog wel vrij buiten mogen lopen zal de populatie zwerfkatten toenemen en zal het aantal vecht- en verkeersslachtoffers onder de huiskatten toenemen.

- Ongecastreerde katers kunnen in aparte catteries gehuisvest worden. Dat ondermijnt de functie die zij hebben als gezelschapsdier en bovendien zijn ze zonder vrije uitloop beperkt in hun natuurlijke gedrag.

I.3 Castratie hengst

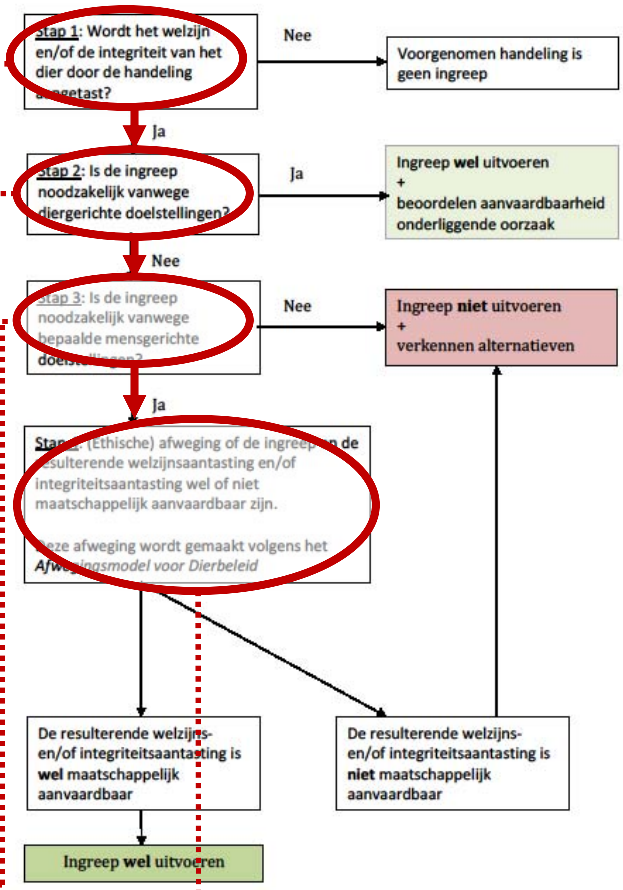
De te beoordelen ingreep is het castreren van mannelijke paarden die als sport- en recreatiedier worden gehouden. De ingreep betreft het onder algehele anesthesie, of onder sedatie met locale anesthesie, operatief verwijderen van de teelballen van het mannelijke paard. Het doel van de ingreep is het verwijderen van de bron van de mannelijke geslachtshormonen, waardoor dekgedrag en rangordegevechten worden voorkomen en het dier rustiger en gemakkelijker hanteerbaar wordt.

De ingreep veroorzaakt een kortdurende welzijnsaantasting gevolgd door enkele dagen napijn, waarvan het paard over het algemeen volledig herstelt,en dat dus binnen het aanpassingsvermogen van het paard ligt.
Het verwijderen van de testikels betekent een aantasting van de heelheid van het dier. Bovendien zorgt het er voor dat de hengst geen sexueel gedrag meer kan uitvoeren, wat inhoudt dat hij een deel van zijn normale soortspecifieke gedrag niet meer kan uitvoeren. Derhalve resulteert de ingreep in een aantasting van het welzijn en

De ingreep is niet noodzakelijk om in de behoeften van het dier te voorzien.

De ingreep is in de huidige houderijcontext noodzakelijk om in de doelstelling van de houder te voorzien: ongecastreerde hengsten kunnen vanwege hun gedrag niet in groepen met merries gehouden worden. Het creëren van aparte hengsten-groepen is onder Nederlandse omstandigheden meestal niet mogelijk. Solitair huisvesten van hengsten leidt tot onaanvaardbare welzijnsaantasting.

Hengsten zijn vaak moeilijk hanteerbaar en gevaarlijk in het gebruik als sport- of recreatiedier.

Informatie voor Stap 4, de afweging van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de welzijns- en integriteitaantasting.

Feiten

1. Wat is de ernst en de duur van de welzijnsaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *Kortdurende stress en (enkele dagen) napijn.*
2. Wat is de ernst en de duur van de integriteitaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *Een orgaan (de testikels) zijn verwijderd, geen mogelijkheid voor sexueel gedrag meer.*
3. Hoe en in welke mate tast het achterwege laten van de ingreep het welzijn van het dier aan, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden?
    - *Instandhouding solitaire huisvesting, waardoor sociaal gedrag niet mogelijk is.*
4. Zijn er alternatieven voor de ingreep, danwel mitigerende maatregelen ten aanzien van de welzijnsaantasting bij het achterwege laten van de ingreep, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden, denkbaar en uitvoerbaar?
    - *Nee.*
5. Welke wijzigingen in de houderijomstandigheden zijn nodig om deze ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Hengsten in separate groepen (niet met merries) huisvesten, hetgeen onder Nederlandse omstandigheden vrijwel nooit mogelijk is.*
6. Wat is de sociale, ecologische en economische impact van de alternatieven voor de ingreep, van de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep en van de wijzigingen in de houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *In separate groepen huisvesten van hengsten vereist voldoende ruimte en aangepast management op paardenhouderijbedrijven.*

Belangen

1. Welke actoren zijn er bij deze ingreep betrokken?
    - *paardeneigenaar, dierenarts*
2. Wat zijn de belangen van deze actoren m.b.t. het houderijsysteem, de ingreep, de alternatieven voor de ingreep, de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep, de alternatieve houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Belangen paardeneigenaar: paard beter en veiliger kunnen hanteren, paard gemengd met merries kunnen huisvesten.*
    - *Belangen dierenarts: veiligheid, inkomsten*

Opvattingen en Waarden

1. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij deze diersoort in deze context?
   - *Castratie van hengsten is algemeen aanvaard.*
2. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. andere ingrepen bij deze diersoort in vergelijkbare contexten?
   - *Chippen van paarden is algemeen aanvaard. Staart couperen en brandmerken zijn niet aanvaard en verboden.*
3. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in vergelijkbare contexten?
   -
4. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in andere contexten?
   - Castreren van honden en katten is algemeen aanvaard

Bronnen:
A Possibility to Keep Stallions in Group, Briefer et al (2013); *Ongerief bij rundvee, varkens pluimvee, nertsen en paarden*. ASG rapport 71 (2007); *Denken Over Dieren,* Athena Instituut (2012)

4d, Belangrijkste feiten en overwegingen ten behoeve van de beoordeling van de aanvaardbaarheid van het verdoofd castreren van hengsten:

Feiten:

- In huidige uitvoering levert de castratie een welzijnsaantasting van korte duur op, die binnen het aanpassingsvermogen van het dier ligt.
- De castratie veroorzaakt een significante integriteitaantasting, die door de maatschappij algemeen aanvaard lijkt te zijn.

- Voordelen: castratie van hengsten is nodig om ze veilig (voor de mens) te kunnen hanteren, om ze te kunnen gebruiken als recreatiedier en om ze in groepen met merries te kunnen houden.

Overwegingen:

- Verdoofd castreren van hengsten leidt niet tot een absoluut onaanvaardbare welzijns- of integriteitschade aan het dier.

- Wanneer hengsten niet meer gecastreerd mogen worden wordt het hanteren van deze dieren zeer risicovol voor de mens en kunnen ze niet meer in groepen met merries gehuisvest worden. Veel hengsten zijn niet geschikt voor gebruik als recreatiedier.

- Ongecastreerde hengsten kunnen in groepen gehuisvest worden, waarbij er in de eerste dagen van de groepsvorming stevige rangordegevechten kunnen plaatsvinden. Deze groepshuisvesting mitigeert niet voor de veiligheid van de mens en de bruikbaarheid van de ongecastreerde hengst als recreatiedier. Hengsten in separate groepen (niet met merries) huisvesten is onder Nederlandse omstandigheden vrijwel nooit mogelijk.

I.4 Castratie beerbig(onder CO_2-verdoving)

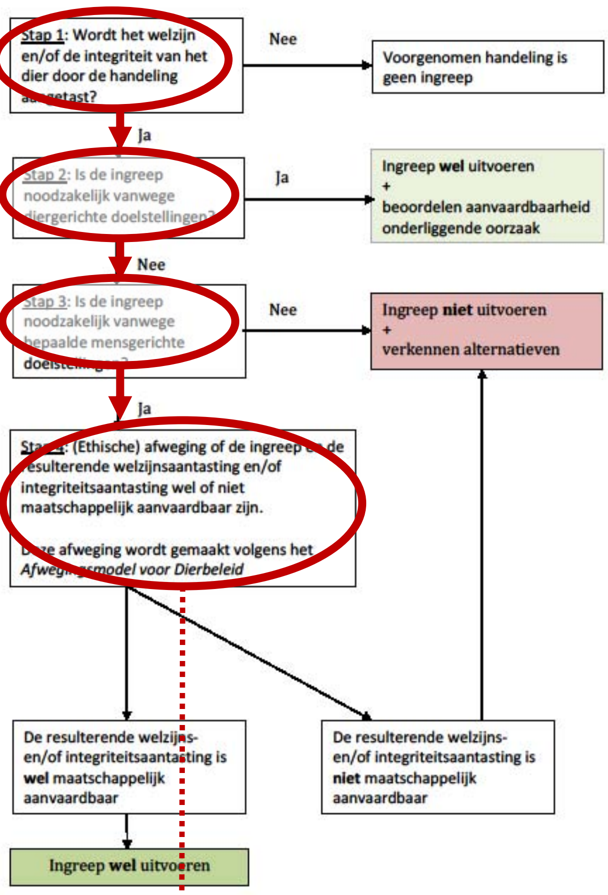
De huidige praktijk is tweeledig: de biggen voor de binnenlandse markt worden met CO_2 verdoofd gecastreerd, de biggen voor de buitenlandse markt worden onverdoofd gecastreerd. De te beoordelen ingreep betreft het onder CO_2-anaesthesie verwijderen van de teelballen van het mannelijke varken. Het doel van de ingreep is het verwijderen van de bron van de mannelijke geslachtshormonen, waardoor een afwijkende geur (de zgn. berengeur) aan het vlees wordt voorkomen. Tevens worden dek- en vechtgedrag voorkomen.

De ingreep veroorzaakt een kortdurende welzijnsaantasting gevolgd door enkele dagen napijn, waarvan het varken over het algemeen volledig herstelt en dat dus binnen het aanpassingsvermogen van het varken ligt.

Het verwijderen van de testikels betekent een aantasting van de heelheid van het dier. Bovendien zorgt het er voor dat het varken geen sexueel gedrag meer kan uitvoeren, wat inhoudt dat hij een deel van zijn normale soortspecifieke gedrag niet meer kan uitvoeren. Derhalve resulteert de ingreep in een aantasting van het welzijn en van de integriteit.

De ingreep is niet noodzakelijk om in de behoeften van het dier te voorzien.

De ingreep is wel noodzakelijk om in de doelstelling van de houder te voorzien: vanwege het risico op een afwijkende geur van het vlees is de verwerkende industrie terug-houdend in het accepteren van ongecastreerde varkens. Beren-geur is nog niet goed te detecteren aan de slachtlijn.

Informatie voor Stap 4, de afweging van de maatschappelijke aanvaardbaarheid van de welzijns- en integriteitaantasting.

Feiten

1. Wat is de ernst en de duur van de welzijnsaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *Stress en acute welzijnsaantasting bij uitvoering. Enkele dagen napijn, zeker wanneer postoperatieve pijnstilling achterwege blijft.*
2. Wat is de ernst en de duur van de integriteitaantasting die de ingreep veroorzaakt?
    - *De testikels zijn verwijderd*
    - *Geen mogelijkheid voor sexueel gedrag meer.*
3. Hoe en in welke mate tast het achterwege laten van de ingreep het welzijn van het dier aan, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden?
    - *Ongecastreerde beren vertonen meer vechtgedrag*
4. Zijn er alternatieven voor de ingreep, danwel mitigerende maatregelen ten aanzien van de welzijnsaantasting bij het achterwege laten van de ingreep, onder gelijkblijvende houderijomstandigheden, denkbaar en uitvoerbaar?
    - *Immunocastratie*
    - *Niet castrerend met detectie berengeur aan de slachtlijn*
    - *Fokkerijaanpassingen*
    - *Spermaselectie (alleen zeugen mesten).*
5. Welke wijzigingen in de houderijomstandigheden zijn nodig om deze ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Fokken van varkens met genetisch lagere aanleg voor berengeur en voor minder agressief gedrag.*
    - *Gescheiden opfokken zeugen en beren.*
    - *Beren op jongere leeftijd slachten.*
    - *Aanbieden van meer afleidingsmateriaal.*
    - *Stalinrichting met meer vluchtmogelijkheden.*
6. Wat is de sociale, ecologische en economische impact van de alternatieven voor de ingreep, van de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep en van de wijzigingen in de houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?
    - *Ongecastreerde mannelijke varkens hebben een betere voederconversie, wat economische en ecologische voordelen oplevert.*

Belangen

1. Welke actoren zijn er bij deze ingreep betrokken?
    - *Varkensvleesketen (inclusief voerleveranciers, fokkerijbedrijven, varkenshouders, slachterijen, retail) farmaceutische industrie, dierenartsen*
2. Wat zijn de belangen van deze actoren m.b.t. het houderijsysteem, de ingreep, de alternatieven voor de ingreep, de mitigerende maatregelen bij het achterwege laten van de ingreep, de alternatieve houderijomstandigheden die nodig zijn om de ingreep achterwege te kunnen laten zonder dat er extra welzijnsaantasting optreedt?

- *Varkenshouder: afzetmarkt biggen en vleesvarkens, maatschappelijk aanvaardbaar veehouden.*
- *Varkensvleesketen: afzetmarkt varkensvlees, concurrentievoordeel indien als eerste goed werkende detectie berengeur.*
- *Farmaceutische industrie: verkoop Improvac*
- *Dierenartsen: toedienen Improvac*

Opvattingen en Waarden

1. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij deze diersoort in deze context?
    - *De maatschappij heeft moeite met de onverdoofde castratie van beerbiggen. Er is geen onderbouwde uitspraak te doen over de maatschappelijke aanvaardbaarheid van verdoofd castreren van beerbiggen.*
2. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. andere ingrepen bij deze diersoort in vergelijkbare contexten?
    - *Identificatie d.m.v. oormerken is algemeen aanvaard.*
    - *Staartcouperen en tandenslijpen zijn toegelaten, maar deze ingrepen staan onder toenemende maatschappelijke druk.*
3. Wat zijn de maatschappelijke opvattingen en onderliggende waarden t.a.v. deze ingreep bij andere diersoorten in andere contexten?
    - Castreren van hengsten, honden en katten is algemeen aanvaard

Bronnen:
Ongerief bij rundvee, varkens pluimvee, nertsen en paarden. ASG rapport 71 (2007); *Economische effecten van het per direct stoppen met castratie van beerbiggen in Nederland*, LEI (2008); *Denken Over Dieren,* Athena Instituut (2012)

4d, Belangrijkste feiten en overwegingen ten behoeve van de beoordeling van de aanvaardbaarheid van het verdoofd castreren van beerbiggen:

Feiten:

- De huidige uitvoering is tweeledig: biggen voor de binnenlandse markt worden met CO_2 verdoofd gecastreerd, biggen voor de buitenlandse markt worden onverdoofd gecastreerd. Het is niet duidelijk of en hoe er toezicht op de uitvoering plaatsvindt.
- Bij verdoofde castratie is er sprake van een matige welzijnsaantasting van korte duur, die binnen het aanpassingsvermogen van het dier ligt.
- De maatschappelijke bezwaren die de aanleiding vormden voor het Verdrag van Noordwijk, gingen over de welzijnsaantasting die onverdoofde castratie veroorzaakt. Tegen de integriteitaantasting werd geen bezwaar gemaakt.

- Voordelen: 1) geen kans op berengeur aan het vlees, 2) geen dek- en vechtgedrag meer, en daardoor minder onrust in de groep.

- Nadelen: gecastreerde varkens hebben een slechtere voederconversie, waardoor het economische rendement lager en de milieubelasting hoger is.

Overwegingen:

- Verdoofd castreren van beerbiggen leidt niet tot een absoluut onaanvaardbare welzijns- of integriteitschade aan het dier.

- Wanneer biggen niet meer gecastreerd mogen worden zal er in het huidige houderijsysteem bij 3-5% [pm:check cijfers] van de karkassen een afwijkende geur optreden, die het vlees minder aantrekkelijk maken voor humane consumptie. Dat is een economische schadepost.

- Ongecastreerde mannelijke varkens kunnen apart van de vrouwelijke varkens worden opgefokt in een omgeving met meer afleiding, om vecht- en dekgedrag te voorkomen. De varkens kunnen op jongere leeftijd (6 in plaats van 8 maanden) geslacht worden om berengeur te voorkomen. Er kan gefokt worden op minder berengeur. De karkassen kunnen aan de slachtlijn gecontroleerd worden op berengeur. Tot slot kunnen de varkens in de laatste maanden van de afmestperiode gevaccineerd worden zodat ze niet geslachtsrijp worden (immunocastratie).

- Apart afmesten van beren en zeugen, meer afleiding voor beren en op een jongere leeftijd slachten vereisen (geringe) aanpassingen in het houderijsysteem. Controle op berengeur aan de slachtlijn is mogelijk, maar technisch nog niet vervolmaakt. Het risico op het missen van karkassen met een afwijkende geur wordt door sommige slachters onaanvaardbaar hoog gevonden. Immunocastratie is gemakkelijk uitvoerbaar, maar varkensvleesproducenten zijn bang dat de consument vlees van deze varkens niet wil kopen.

Bijlage II: doeleinden ingrepen

Deze bijlage bevat een bloemlezing van doeleinden waarvoor lichamelijke ingrepen bij dieren worden uitgevoerd.

1. <u>Identificatie</u>

Voorbeelden: microchip; oormerk; tatoeage; vleugelmerk; inknippen teenvliezen of oren; koudmerken etc.

2. <u>Onvruchtbaar maken</u>

- T.b.v. voorkomen van overschot (katten)
- T.b.v. veranderen (ongewenst) gedrag (honden, katten, paarden, stieren)
- T.b.v. veranderen vleeskwaliteit (varkens, kippen, kalkoenen)

3. <u>Compenseren voor 'bijwerkingen' van fokdoelstellingen</u>

Voorbeelden: routinematige keizersnede (dikbilkoeien, Engelse Buldog); verwijderen overmatige huidplooien; verwijderen bijspenen; couperen schapenstaarten (3 rassen); verwijderen bijklauwtjes (honden).

4. <u>Compenseren voor houderijomstandigheden</u>

Voorbeelden: snavelbehandelen leghennen; verwijderen sporen, achterste teen, kammen bij pluimvee; couperen varkensstaarten; onthoornen melkkoeien en -geiten; vijlen hoektanden van biggen; aanbrengen gladde roestvrijstalen neusring (varkens, stieren); leewieken van vogels; verwijderen gewei (herten).

5. <u>Ten behoeve van 'schoonheidsideaal'</u>

Voorbeelden: oren couperen (honden); staarten couperen (honden, paarden)

N.B. Het is verboden om deze ingrepen in Nederland toe te passen, maar dieren waar deze ingrepen op zijn toegepast komen wel voor in Nederland, komen ook op tentoonstellingen en nemen deel aan wedstrijden. Deze ingrepen worden dan in het buitenland gedaan, of illegaal in Nederland.

6. <u>Voortplantingstechnieken</u>

Voortplantingstechnieken vallen buiten de scope van de RDA-zienswijze over ingrepen. Zie voor een inventarisatie van de ethische aspecten van voortplantingstechnieken de RDA-zienswijze *Fokkerij & Voortplantingstechnieken* (2010).

Colofon

De Raad voor Dierenaangelegenheden (RDA) is een raad van deskundigen die op verzoek van de minister en staatssecretaris van Economische Zaken en op eigen initiatief adviseert over vraagstukken op het gebied van dierenwelzijn, diergezondheid en dierethiek. De Raad baseert zich daarbij op de meest recente wetenschappelijke, maatschappelijke en ethische ontwikkelingen. De RDA bestaat uit wetenschappelijke experts en praktijkdeskundigen die op persoonlijke titel, zonder last of ruggespraak, zitting hebben in de Raad.

De Raad voor Dierenaangelegenheden bestaat uit de volgende deskundigen:

De heer prof. dr. ir. J.A.M. van Arendonk
Mevrouw dr. H.M.G. van Beers-Schreurs
De heer W.H.B.J. van Eijk
Mevrouw prof. mr. A.A. Freriks
De heer prof. dr. L.J. Hellebrekers *(vz)
De heer prof. dr. ir. W.H. Hendriks
Mevrouw dr. S.A. Hertzberger
Mevrouw J.E. Hesterman
De heer A.J.M. van Hoof
De heer dr. ing. H. Hopster
De heer prof. dr. ir. R.B.M. Huirne
De heer ir. M.J.B. Jansen
De heer prof. dr. ir. M.C.M. de Jong
Mevrouw ir. M. de Jong-Timmerman *
De heer J.Th. de Jongh
De heer drs. J. Kaandorp *
De heer prof. dr. F. van Knapen
De heer prof. dr. P.A. Koolmees
De heer ir. J. Lokhorst
Mevrouw prof. dr. F. Ohl, *voorzitter RDA*
Mevrouw drs. P.I. Polman, MPH
De heer ir. P. Poortinga
De heer ir. F.C. van der Schans *
Mevrouw dr. M.M. Sloet van Oldruitenborgh - Oosterbaan
De heer prof. dr. J.A. Stegeman
De heer ir. M.H.A. Steverink, MFM
De heer H.W.A. Swinkels
Mevrouw drs. H.M. van Veen
De heer P.J. Vingerling
De heer W. Zwanenburg

Een zienswijze van de Raad wordt voorbereid door een werkgroep vanuit de Raad, eventueel aangevuld met externe experts. De met een asterisk gemarkeerde raadsleden vormden de werkgroep voor deze zienswijze. Deze werkgroep werd gecompleteerd met dr. Franck Meijboom van het Ethiek Instituut (UU) als externe expert.

Meer informatie over de Raad voor Dierenaangelegenheden vindt u op onze website: www.RDA.nl Daar kunt u ook alle eerder uitgebrachte adviezen downloaden. U kunt zich tevens abonneren op onze nieuwsbrief.

Raad voor Dierenaangelegenheden
Postbus 20401
2500 EK 's-Gravenhage
T: 070-3785266

www.RDA.nl